

Leyla Ramazanova

<https://orcid.org/0009-0008-9627-9945>

PhD in Philology, Leading Researcher, Department of Azerbaijani–Asian Literary Relations, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, leylamuellim@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ramazanova, L. (2025). Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması və onun bədii ədəbiyyatda təzahürü: Hüseyn Cavid, Peyami Səfa və Abdul Muis yaradıcılığı əsasında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (5), 430-440.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması və onun bədii ədəbiyyatda təzahürü: Hüseyn Cavid, Peyami Səfa və Abdul Muis yaradıcılığı əsasında

Xülasə

Məqalə XX əsrin əvvəllərində Şərq ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənən Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması mövzusunun bədii təzahürlərini araşdırmağa həsr edilmişdir. Tədqiqatda Qərbin parıltılı işıqları arasında milli kimliyindən uzaq düşən şərqli insanın mənəvi təlatümləri, dəyərlər qarşılıqlı və seçim dilemması mərkəzi problem kimi təhlil olunur. Həmçinin Qərbə meyilin yaranma səbəbləri və bu meyli şərtləndirən ictimai-mədəni amillər diqqətə çatdırılır. Hüseyn Cavidin “Uçurum” (1919) əsərində Osmanlı imperiyası daxilində baş verən dəyişikliklərin, ailə dəyərlərinin sarsılması və Avropa həyat tərzinə ifrat aludəçiliyin yaratdığı mənəvi fəsadların bədii ifadəsi araşdırılır. Peyami Səfanın “Fatih-Harbiyə” (1931) romanında Şərq və Qərb dəyərləri arasında seçim edə bilməyən Nəriman obrazının mənəvi ziddiyyətləri təhlil olunur. Abdul Muisin “Yanlış tərbiyə” (1928) əsərində isə şüursuz avropalaşma meyilləri tənqid edilir və milli kimlikdən uzaqlaşmanın faciəvi nəticələri göstərilir. Aparılan müqayisəli təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər üç yazıçı — Hüseyn Cavid, Peyami Səfa və Abdul Muis — eyni ədəbi-fəlsəfi qənaətə gəlirlər: Qərbin müsbət keyfiyyətləri Şərq əxlaq kodeksləri ilə uyğunlaşdırılmalı, insan milli varlığından və mənəvi köklərindən qopmamalıdır.

Açar sözlər: Şərq və Qərb mədəniyyətləri, Azərbaycan ədəbiyyatı, Türkiyə ədəbiyyatı, İndoneziya ədəbiyyatı, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq

The Clash of Eastern and Western Cultures and Its Reflection in Fiction: Based on the Works of Hüseyn Cavid, Peyami Səfa, and Abdul Muis

Abstract

This article examines the literary representations of the clash between Eastern and Western cultures, a theme widely explored in early twentieth-century Eastern literature. The study focuses on the moral dilemmas, value conflicts, and identity crises of Eastern individuals who, captivated by the glittering lights of the West, become alienated from their national identity. It also analyzes the sociocultural factors that

Copyright and License Statement

All publication and copyright of this article are held by the Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. The article is made available by the journal as open access under the terms of the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Under this license, the article may be used, reproduced, and shared in any medium for non-commercial purposes, provided that proper scholarly attribution is given; however, the original content may not be altered, transformed, or used to create derivative works. The scientific, legal, and ethical responsibility for the content of the works published in the journal rests entirely with the author(s) of the article; the journal's editors and editorial board cannot be held responsible for this content. All requests concerning commercial reuse, translation, or republication of the article must be directed to the journal's editorial board at akademiktarihvedusunce@gmail.com.

stimulated the inclination toward Westernization and the moral consequences that followed. Hüseyin Cavid's Uçurum (1919) is interpreted as a reflection of the social and moral transformations within the Ottoman Empire, particularly the erosion of family values and the moral decay caused by excessive admiration of European lifestyles. Peyami Safa's Fatih-Harbiye (1931) depicts the spiritual turmoil of Nâriman, a young woman torn between the moral values of East and West. Abdul Muis's Wrong Upbringing (1928) criticizes the uncritical imitation of Europe and reveals the tragic consequences of estrangement from one's cultural roots. Through comparative literary analysis, the article concludes that all three writers—Hüseyin Cavid, Peyami Safa, and Abdul Muis—share a unified literary-philosophical vision: the positive aspects of Western civilization should be reconciled with the ethical codes of the East, while individuals must remain grounded in their national and spiritual identity.

Keywords: Eastern and Western cultures, Azerbaijani literature, Turkish literature, Indonesian literature, comparative literary studies, cultural confrontation, identity crisis

Giriş

Şərq və Qərb mədəniyyəti, dünyagörüşü arasında kifayət qədər oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Qədim mədəniyyətləri özündə ehtiva edən Şərq, orta əsrlərdə Qərb mədəniyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Türk və İslam mədəniyyəti ilə zənginləşən Avropa, elm və texnikanın inkişafı ilə bərabər, Şərq ölkələrini üstələməyə başlamışdır. XIX əsrdən etibarən Şərqdə *avropalaşmaq*, *qərbləşmək* terminləri yaranmışdır. Osmanlı imperiyasının zəifləməsi, iqtisadi və siyasi cəhətdən Avropadan asılı vəziyyətə düşməsi, Şərq ölkələrinin yenilənən dünya ilə ayaqlaşma bilməməsi Qərb mədəniyyətinin ön plana çıxmasını daha da sürətləndirdi (Moran, 2018). Qərb həyat tərzindən geri qalan şərqililər “qərbləşməyə” – onları təqlid etməyə başladılar. İstər idarəçilikdə, istərsə də hüquqda, təhsildə reformasiyalar aparmağa başladılar. Avropada təhsil almaq üçün yüzlərlə azərbaycanlı və türk gənclər Qərbə üz tutdular. Qərb dillərini bilənlər daha hörmətlə və sayğı ilə qarşılanırdı, dövlət idarələrində daha tez işə qəbul edilirdi. Dahi Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə (2013) “*Dərvişi-Məstəli şah*” komediyasında bu məqama toxunaraq Şahbaz bəyin dili ilə deyirdi ki, “*Əmi, bilirsən Tarverdi niyə məclisdə məndən üstün oldu, çünki o, fransız dilini bilirdi*” (s. 21). Qərbləşmə yalnız iqtisadi, siyasi sahələrlə məhdudlaşmamış, ədəbiyyata, musiqiyə və, ümumiyyətlə, sənətin bütün istiqamətlərinə nüfuz etmişdir. Qərb ənənələrinin ən çox təsir göstərdiyi sahələrdən biri, sözsüz ki, ədəbiyyatdır (Safa, 2023). Eyni kökdən gələn Azərbaycan və türk ədəbiyyatında oxşar məqamların çox olması təbiiidir. Coğrafi mövqe baxımından uzaq olan İndoneziya ədəbiyyatını araşdırdıqda isə ədəbi prosesin demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxın şəkildə inkişaf etməsi diqqətəlayiq haldır (Sikorskiy, 2014). Qərb ədəbiyyatının hər üç ədəbiyyata ilk böyük təsirlərindən biri roman janrının yaranmasıdır. Roman janrı ilə ilk tanışlıq adətən Avropa romanlarının tərcüməsi və nəşri ilə bağlı idi. Avropa romanları mövzu və struktur baxımından Şərq xalqları tərəfindən mənimsənilirdi, milli ədəbiyyatda poema və hekayə janrı ilə yanaşı XIX əsrdə roman janrı formalaşmağa başladı (Moran,

2018). Qeyd etməliyik ki, hər üç xalqın ədəbiyyatında Qərb novatorluğu ilə yanaşı Şərq ənənəçiliyinin birləşdiyi maraqlı əsərlər yaranmış, sonrakı dövrlərdə də milli koloritin qloballaşan dünya mövzuları ilə sintezindən yüzrlərlə roman yazılmışdır (Turan, 2004). Qərbdə təhsil alan gənclər, Qərb mədəniyyəti ilə tanış olan yerli xalq dilemma qarşısında qalmağa başladılar: ənənə, yoxsa müasirlik; yeni tərbiyə üsulu, yoxsa köhnə üsul; təzə ailə tipi, yoxsa köhnə ailə tipi? Adətlər, musiqi, memarlıq abidələri, hətta estetik zövqlər köhnəlik və yenilik arasında ikiye bölünməyə başladı. Bu təzadlar ədəbiyyatda, xüsusilə roman janrında daha geniş təhlil olunmağa, süni avropalaşmanın gətirdiyi fəsadlar təsirli dillə oxucuya çatdırılmağa başlandı (Hüseyn, 2020). Hüseyn (2020), Safa (2023) və Muiss (1960) kimi qüdrətli sənətkarlar kor-koranə Avropalaşmanı tənqid etmiş, milli adət-ənənə ilə uyğunlaşmayan, şərqliyə yad olan fikirləri qəbul etməmişlər. Bir-birinə yaxın zamanlarda qələmə alınmış əsərlərdə demək olar ki, problem və ideya eyni, obraz və məkanlar isə fərqlidir.

Hüseyn Cavid və “Uçurum” əsəri

Azərbaycan ədəbiyyatında romantik şeirin banisi, romantizm ədəbi cərəyanının qüdrətli nümayəndəsi, dramaturgiyamızda əvəzolunmaz pyeslərin müəllifi Hüseyn Cavidin (1882–1941) yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Düşündürən, tərbiyə edən, insanın mənəvi dünyasını saflaşdıran əsərləri ilə yaddaşlarda iz qoymuşdur.

Dörd ilə yaxın Türkiyədə təhsil alan Hüseyn Cavidin yaradıcılığına türk romantiklərinin ədəbi-estetik fikirləri güclü təsir göstərmiş, universitet illərində rus və Avropa maarifçilərinin ideyaları ilə yaxından tanış olmuşdur (Turan, 2004, s. 12–13). Cavidin ədəbi-nəzəri və estetik düşüncəni dərinlən duyub mənimsəməsi, orijinal əsərlər yaratması, eyni zamanda Avropa modelinə əsaslanan yeni forma və strukturun mövzu-problemə tətbiqi ilə nəticələnmişdir.

Türkiyəli romantiklər Əbdülxaliq Hamid, Rza Tofiq, Abdulla Cövdət və Namiq Kamal Şərq–Qərb mədəniyyətinin toqquşduğu məqamları əsərlərində dilə gətirdikləri kimi, Hüseyn Cavid də yaradıcılığının xüsusən birinci mərhələsində Qərbə ikili münasibətə diqqət çəkmişdir. Ədibin Şərq və Qərb mədəniyyətindəki fərqlər, müasirlik və gerilik kimi problemləri qaldırdığı ən maraqlı əsərlərdən biri də 1919-cu ildə qələmə aldığı “*Uçurum*” faciəsidir (Hüseyn, 2020). Görkəmli dramaturq bu əsəri Türkiyədə təhsil aldığı illərdə, Tənzimatla bərabər Osmanlı imperiyasında baş verən dəyişikliklərdən aldığı müşahidələr əsasında qələmə almışdır. Pyesdə ailə dəyərləri, əyləncəyə qurşanan gənclərin mənəvi çöküşü, Avropa əxlaq və həyat tərzinə ifrat aludəçiliyin yaratdığı faciələr öz əksini tapmışdır.

Əsərin baş qəhrəmanı yenicə ailə həyatı qurmuş gənc rəssam Cəlaldir. O, yüksək mədəniyyətə sahib olmaq, “*müasirləşmək*” üçün Avropaya üz tutan, ancaq Qərb bataqlığında boğulan həmin dövr üçün xarakterik bir obrazdır. O, rəssamlıq fəaliyyətini, sənətini daha da inkişaf etdirmək üçün daim Qərbə can atır və sonda istəyinə nail olaraq Parisə yollanır. Fransada olduğu müddətdə elm, tərəqqi və sənət əvəzinə yüngül əxlaqlı Anjel adlı qızla tanış olur, meşşan həyat tərzini keçirməyə başlayır. Əsərdə Cəlal Şərqə nisbətən Qərbdə daha rahat olan eys-ışrət, şəhvani zövq girdabına düşərək, vaxtını mənasız, səfeh bir həyat keçirtməkdə görən gənclərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır, onunla birlikdə Parisə təhsil almaq üçün gedən Yıldırım isə əxlaqlı, namuslu, milli mənəvi dəyərlərini yaşadan, məqsədyönlü gənclərə nümunədir. Cəlal Avropa qiyafəsində Qərbi kor-koranə təqlid etməyə, onlara bənzəməyə çalışır. Ədib əsər boyu türk mənəvi dəyərləri, ailə münasibətləri ilə Qərbin yalançı, gözoşxayan “*xoşbəxt*” həyatını qarşılaşdırır. Belə ki, pyesdə türk ailə münasibətləri, ər və arvadın qarşılıqlı sevgisi, bu eşqə sədaqəti bir tərəfdə dayanırsa, digər tərəfdə əxlaqsız Anjelin həm Edmond, həm də Cəlalla münasibət yaşaması sərt şəkildə tənqid olunur. Cəlalın zəif xarakteri və mənəvi dayaqsızlığı onun faciəsini qaçılmaz edir. Əkrəmin xəbərdarlığı bu baxımdan həlledicidir:

“Əkrəm:

*Şu əfsunçu qadından uzaqlaşmasan əgər,
Öyündüyün istedad, sənə, daha həp sənər.*

Cəlal:

Ah, bu sözlər nə lazım!

Mümkün deyil, qəhr olsam,

Məhv olsam belə, heyhat! Mən Anjelden ayrılmam!” (Hüseyn, 2020, s. 35–36).

Anjelin müxtəlif ölkələrdən gələn varlı gənclərlə münasibət qurması, bahalı hədiyyələr alması Qərb mühitində normal qəbul edilir. Hüseyn Cavid bununla Şərq–Türk mənəviyyəti ilə Qərb əxlaqı arasındakı uçurumu göstərir. Digər tərəfdə isə Göyərçin obrazı – ailəsinə, ərinə sədaqətli, mənəviyyatca saf qadın – oxucunun gözündə yüksəlir. Yazıçı Anjeli “*şeytan ruhlu bir mələk*”, “*lətif, ancaq zəhərli bir çiçək*” adlandıraraq avropalı qadınların həyat tərzini tənqid edir (Hüseyn, 2020, s. 42).

Süjet xətti Əkrəmin dediyi kimi inkişaf edir. Cəlal eys-ışrətə qurşanır, sənətinə vaxt ayırmır, mənəvi və psixoloji sarsıntı keçirir. Faciədəki süni avropalaşmanın və yad təsirlərin milli mənəviyyətə vurduğu zərərləri nəzərə alan teatrşünas professor Mehdi Məmmədov yazırdı: “*Cəlalın sənətkar saymazlığı onu mənəvi düşkünlüyə gətirir, bu düşkünlük, məqsədsizlik,*

amansızlıq isə onu həm rəssam, həm vətəndaş kimi tamam müflis edir. O, Avropanın işığına, fəzilətinə deyil, səfalətinə və zülmətinə qərq olduğu üçün tələf olur... Cəlal özünün məhəbbətinə xəyanət elədiyi kimi, sənətinə də xəyanət eləmiş, ikiqat günah işlətməmişdir” (Məmmədov, 1983, s. 73).

Əsərin sonu ailə faciəsi ilə bitir. Avropanın içki və tiryək kimi zərərli vərdişlərinə aludə olan Cəlal səfalət dolu həyata təslim olur. İstanbula qayıdarkən məşuqəsi Anjeli özü ilə gətirməsi ailə münasibətlərinin pozulmasına səbəb olur. İçkiyə qurşanan Cəlal, bir gün arvadının qucağından körpəsinin düşüb ölməsinə səbəb olur. Ayılanda ailəsinin dağılmasına və qızının ölümünə görə vicdan əzabı çəkən Cəlal, bu acıya dözə bilməyərək özünü uçurumdan ataraq həyatına son qoyur.

Əsərin əvvəlində Hüseyn Cavidin fəlsəfi fikirlərinin daşıyıcısı olan müdrik qoca Uluğ bəy, Cəlal və Yıldırımı Fransaya yola salarkən onlara aşağıdakı öyüd-nəsihəti verir:

*“O gün ki, İstanbulda
Genclik Fransızlaşdı
Gittikce Türk evladı
Uçuruma yaklaştı.
Yurdumuzu sardıqça
Düşkün Paris modası
Hərkəsçə örnək oldu
Sersem frenk edası,
Sarhoşluk, iffetsizlik
Sardı bütün gençleri,
Zehirləndi gittikçə
Memleketin her yeri
Kahraman Oğuzların,
Böyük Ertuğrulların
Sarsılmaz halefeleri
İmdi hep sapkın, azgın...
Avrupadan-fazilet,
Himmet, ciddiyet, vakar
Dururkən- yalnız çürük
Bir züppelik aldılar”* (Hüseyn, 2020, s. 106).

Müəllif Uluğ bəyin dili ilə “*Avropada işıq da var, zülmət də var*” deməklə Qərb mədəniyyətinin eybəcərliklərindən uzaq durmağa, məqsədini unudan gənclərin qaranlığa batacağına işarə edir. O, Avropanı elə bir sonsuz, dərin dənizə bənzədir ki, insan bu dənizdən həm inci tapar, həm də axmaqcasına dərinliklərinə getsə, orada boğularaq məhv olar. Ədib qəhrəman Oğuz övladlarını mətin və mübariz olmağa, Avropadan elm və tərəqqi götürməyə, amma əxlaqsızlıq və iffətsizlik bataqlığından uzaq durmağa çağırır. Hüseyn Cavid Türkiyədə təhsil aldığı illərdə gənclərin kor-koranə Avropaya meyil etdiyini, öz kimliklərindən və milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdığını müşahidə etmiş və bu əsəri həmin müşahidələr əsasında qələmə almışdır.

Pyesə verdiyi “*Uçurum*” adı da simvolik və mənə yüklüdür. Ədib Qərb mədəniyyətinin əleyhinə çıxmamış, gəncləri Avropanın elmindən və mədəniyyətindən öyrənməyə çağırmış, eyni zamanda milli-tarixi ənənələri qorumağın vacibliyini vurğulamışdır. Onun fikrincə, milli özünəməxsusluğu qoruyub Qərbin müsbət cəhətləri ilə birləşdirmək, Şərqi mövhumatdan və cəhalətdən xilas edib işığa və tərəqqiyə çıxarmağın yeganə yoludur (Hüseyn, 2020).

Peyami Səfa və *Fatih-Harbiyə* romanı

Türk romanının sütunlarından biri olan Peyami Səfa (1899–1961) yaradıcılığı boyu Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşmasını, əxlaqi dəyərləri, cəmiyyətin dəyişməsi və bu dəyişikliyin yaratdığı mənəvi böhranları əsərlərində dərinlən təhlil etmişdir. P. Səfanın yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Berna Moran yazırdı ki, “*P.Səfanın 1922–1939-cu illər arasında yazdığı əsərlərin əsas mövzusu Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşmasıdır. Bu romanların çoxunda iki oğlan və bir qız əsas xarakterləri təşkil edir, eşq üçbucağı yaranır. Oğlanlardan biri Qərbi, digəri isə Şərqi təmsil edir, qız isə seçim qarşısında qalmağa məcbur olur*” (Moran, 2018, s. 221).

Ədibin 1931-ci ildə qələmə aldığı “*Fatih-Harbiyə*” romanında Şərq və Qərb əxlaqi dəyərləri arasında seçim edə bilməyən Nəriman obrazının mənəvi təlatümləri əks olunur. Nəriman digər əsərlərdəki qadın obrazlarından fərqli olaraq, zəngin, Qərb dillərini bilən bir fiqur deyil; o, orta təbəqədən olan, məmur ailəsində böyümüş, lakin yenə də ziddiyyətlər qarşısında qalan, əxlaqlı və saf qızıdır (Səfa, 2023). İstanbulun Fatih adlı məhəlləsi adət-ənənəyə bağlı, mühafizəkar insanların yaşadığı bir bölgədir. Nəriman və sözlüsü Şinasi qonşudurlar. Nəriman atası Faiz bəy və dayəsi Gültər xanım ilə birlikdə yaşayır; anası erkən yaşda vəfat etmişdir. Şinasi və Faiz bəy roman boyu Şərqi – milli mədəniyyəti, musiqini, mənəvi dəyərləri təmsil edirlər. “*İkisi də şiddətli fevərləri halında belə sükunətlərini qoruyabilən və yalnız özlərinə məxsus bir daxili aləmləri olan*

insanlardır... İkisi də şərqə aid bir çox şeyləri – Şinasi alaturka musiqini, Faiz bəy isə təsəvvüfi ədəbiyyatı çox sevirdilər” (Safa, 2023, s. 16).

Romanın digər mühüm personajı Məcid, Qərbi təmsil edən obrazdır. O, əyləncə və dəbdəbə dolu Harbiyə məhəlləsində yaşayır. Məcid ilə tanışlıqdan sonra Nəriman iki dünya – iki fərqli həyat tərzində qalır və daxilində ziddiyyətlər yaşayır. *“Yerşini, geyimini bilir. Hər şeyi bilirlər canım... O Məcidin əllərinə baxdım, qadın əli kimi tərtəmiz idi... Birdən Şinasinin əlləri gözümün önünə gəldi. Dırnağının biri qırıq, biri içəri batmış vəziyyətdə...”* (Safa, 2023, s. 21).

Məcidlə tanışlıq Nərimanın həyatını dəyişir; o, yaşadığı məhəllədən, ailəsindən və sevdiyi insandan uzaqlaşmaq, sərbəstləşmək istəyir. Müəllif romanın sonrakı hissələrində Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşmasını simvollar vasitəsilə daha da dərinləşdirir. Əsərin dramatik səhnələrindən birində P. Səfa Şərqi və Qərbi belə simvollaşdırır: *“Nəriman düşündü və bir anda şərqilərin pişikləri, qərblilərin itləri nə üçün sevdiklərini anladı... Şərqilər pişiyə, qərblilər itə bənzəyirlər! Pişik tənbel, xəyalpərvər, xəyaldadır; it isə çevik, diri, atılqandır, yatarkən belə oyaqdır”* (Safa, 2023, s. 46).

Qızının bu fikirlərini eşidən Faiz bəy onun içində baş verən mənəvi fırtınanı anlayır. Müəllif bu dialoqlar vasitəsilə göstərir ki, Şərq cismi deyil, mənəvi, əqli işin dəyərini önə çəkir. Zehni əməyin nəticəsi fiziki işdən daha əbədidir; cisim gec-tez məhv olar, lakin təfəkkür və mənəviyyat insanlıq tarixində silinməz izlər qoyar.

Romanda Şərq–Qərb fərqliliyinin əks olunduğu əsas hissələrdən biri də musiqi üzərində qurulmuşdur. Həm Nəriman, həm də Şinasi milli türk musiqi alətlərində ifa edir. Lakin Nəriman Məcidlə tanış olduqdan sonra ud alətini əlindən yerə qoyaraq deyir: *“Of, bu əlimdəki ud da əsəblərimə toxunur, lap qırmaq istəyirəm... Özümə nifrət edirəm, yaşadığım məhəllə, danışdığım insanların bir çoxundan zəhləm gedir”* (Safa, 2023, s. 27). Ud, ney və kamança kimi alətlər Şərq ənənəsini simvollaşdırdığı halda, pianino və skripka Qərbin yenilikçiliyini ifadə edir.

Peyami Səfa İstanbulun iki səmti – Fatih və Harbiyə arasındakı təzadları ustalıqla təsvir etmişdir. Fatihin dar, sakit, dərin düşüncəli məhəllələri ilə Harbiyənin parıltılı, gurultulu küçələri bir-birinə zidd olaraq təqdim edilir. Tramvay isə roman boyunca simvolik vasitə kimi çıxış edir: Nəriman hər dəfə tramvaya mindikcə azadlıq hissi yaşayır, lakin bu səyahət onun mənəvi azgınlığının göstəricisinə çevrilir.

Əsərin sonunda Nərimanın son tramvay səfəri Harbiyədən Fatihə doğru — bu, onun mənəvi dönüşünün, öz kökünə qayıdışının rəmzidir. Bu dönüş faciəvi bir hadisədən – intihar edən rus qızın hekayəsini eşitməsindən sonra baş verir. *“Bu ixtiyar qadın rusdur... qızı əvvəlcə gitarda*

ifa edən kasıb oğlanı sevirmiş... lakin sonradan zəngin bir adamla gedir... və rus gənc qızı rədd etdikdən sonra o, çarəni intiharda tapır” (Safa, 2023, s. 100–101).

Rus qızın faciəsi Nərimanın içində dərin iz buraxır; o, anlayır ki, kökündən qopmaq, var-dövlətə aldanmaq, insanı mənəvi uçuruma aparır. Artıq Harbiyənin işıqları onu cəlb etmir; Fatih onun üçün mənəvi sığınacağa çevrilir. Finalda Nəriman Şinasi ilə evlənməyə qərar verir.

Əsərin son hissəsində müəllif ideyanı bu cümlələrlə yekunlaşdırır: *“Şərqlə Qərbin kəsişməsində yerləşən Türkiyə, Qərbdən təsirlənməkdə tərəddüd etməməlidir. Ancaq bu təsir nəzarətdə saxlanılmalıdır, yəni mədəniyyətimizin gözəl və xalis köklərinə qədər təsir göstərməməlidir”* (Safa, 2023, s. 119).

Peyami Səfa, Əli bəy Hüseynzadənin məşhur fikrini dəstəkləyərək yazırdı: *“Damarlarında türk qanı axan, islam əqidəli, Avropa qiyafəli gənclər yetişdirməliyik”* (Hüseynzadə, 2007, s. 255). O, Avropa dillərini bilən, Qərb mədəniyyətinə və ədəbiyyatına aşina, lakin milli kimliyini qoruyan gənclərin yetişməsinə zəruri saymışdır.

Abdul Muis və “Yanlı tərbiyə” romanı

XVII əsrdə İndoneziyanı işğal edən hollandlar XVIII əsrin sonlarından ticarət məqsədi ilə adalara kütləvi şəkildə axın etmiş, bəziləri isə burada məskunlaşmışdır. Beləliklə, indoneziyalılar Qərb adət-ənənələri və yaşam tərziləri ilə ilk dəfə tanış olmağa başlamışdılar. Burada məskunlaşan hollandlar Qərb dünyasının bir parçasını yeni məkanda yaratmaq, öz evlərindəki kimi hiss etmək üçün fəaliyyətə keçdilər. XIX əsrin əvvəllərində İndoneziyada Avropa tipli məktəblər formalaşır, Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatı yayılır, missionerlər isə xristianlığı təbliğ edirdilər. Yeni tipli bu məktəblərdə hollandlarla yanaşı varlı yerli ailələr də övladlarını oxudurdular. Azərbaycanda olduğu kimi, əslində, hollandların açdığı məktəblər milli-azadlıq düşüncəli gənclərin yetişməsinə zəmin yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində artıq yaşlı (“tua”) və gənc (“muda”) nəsil indoneziyalılar arasında ideya mübarizəsi başlanmışdı; özlərini inkişafın simvolu hesab edən gənc reformatistlər ənənəyə və dini dəyərlərə sadıq olan yaşlı nəslin baxışlarını kəskin tənqid edir, yeni ədəbi janr və mövzularla çıxış edirdilər (Sikorskiy, 2014, s. 87). Avropada təhsil alan gənc fəallar qəzet və jurnallar nəşr etməyə başladılar; əsərlərdə indoneziyalıların milli-mənəvi və maddi sərvətlərinin özlərinə qaytarılması, Avropa təhsil sistemindən faydalanılması tələb olunurdu. Qərb dünyası ilə tanışlıq, oradakı inkişaf və sərbəstlik bəzi gənclərin milli dəyərlərdən uzaqlaşmasına, yadlaşmasına, ailə təməllərinin sarsılmasına gətirib çıxardı; bəzən isə ifrat qərbləşmə milli adət-ənənəni arxa plana atdı.

Məşhur ictimai xadim, tərcüməçi, yazıçı və İndoneziyanın milli qəhrəmanı Abdul Muis 1928-ci ildə qələmə aldığı *“Yanlış tərbiyə”* (*Nepravil'noe vospitanie*) romanında kor-koranə Avropaya meyli tənqid etmiş, milli kimlikdən qopmanın acı nəticələrini göstərmişdir (Muis, 1960). Romanın baş qəhrəmanı Hənəfi holland dilini və mədəniyyətini öz adət-ənənələrindən üstün tutur, çox cəhdlərdən sonra hollandlarla eyni hüquqlara malik olmağa çalışır. Yazıçı obrazları sxematik deyil, çatışmazlıqları ilə birgə təqdim edir ki, bu da İndoneziyada yenidən formalaşan roman janrı üçün mühüm yenilik idi: baş qəhrəman ideal yox, qüsurlu cizgilərlə göstərilir.

Hənəfi fransız qızı Korriyə aşiq olur. Korri onu sevsə də, sosial və dini fərqlərə görə evliliyi rədd edir. Mənəvi böhran keçirən Hənəfi anasının təkidi ilə qohumu ilə evlənir; lakin arvadına nifrət edir və bunu holland məktəbində öyrəndiyi fəlsəfi-siyasi fikirləri onunla bölüşə bilməməsi ilə əsaslandırır. Övladların doğulması da onları yaxınlaşdırmır. Şəhərdə müalicə zamanı Korri ilə yenidən qarşılaşan Hənəfi bir daha kəndə qayıtmamağa qərar verir və Korri ilə evlənir. Korrinin atası qızını çəkəndirməyə çalışarkən dedikləri sonrakı hadisələrin yönünü öncədən bildirir: *“Heç kəs malaylı ilə evlilikdən sonra səni yad etməyəcək, sənin nə işlə məşğul olduğunla maraqlanmayacaq... İlk sevgi hissləri və ehtiras söndükdə günləriniz daha da qaralacaq... Ən dəhşətlisi o zaman olacaq ki, ərinin anlayacaq ki, sən avropalılar üçün yadlaşdığın kimi, o da öz ailəsinə, xalqına səndən ötrü yadlaşmışdır”* (Muis, 1960, s. 127).

Bir müddət sonra cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən cütlüyün münasibətləri gərginləşir və Hənəfi Korriyə haqsız yerə xəyanətdə günahlandırır. Boşanan və avropalılar tərəfindən rədd edilən Korri iş tapa bilmir, şəhəri tərk etməyə məcbur olur və bir neçə ay sonra vəfat edir. Kəndə – ailəsinin yanına dönməyi Hənəfi mənəvi rahatlıq tapa bilmir və zəhər içərək intihar edir. Muis Şərqi-Qərb toqquşmasında hər iki tərəfin zərər gördüyünü, Qərbin də Şərqi tam qəbul etmədiyini göstərir.

Abdul Muis faciənin kökündə yanlış tərbiyəni görür: Hənəfi məktəb illərindən həmvətənlərindən uzaq durur, milli adət-ənənələri özünə yad hesab edir, Qərb mədəniyyətini kor-koranə təqlid edir. Qərbdən gələn yeniliklər öz ənənələrlə uzlaşdırılmadıqda, kökdən qopma qaçılmazdır. Müəllif ideyanı qəhrəmanın son sözləri ilə ümumiləşdirir: *“Qoy mənim oğlum avropalılardan ən gözəl xüsusiyyətləri götürsün, ancaq o, tərbiyəni öz xalqının içində almalıdır”* (Muis, 1960, s. 210). Beləliklə, A. Muis Avropa təhsilinə qarşı deyil; o, milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmanın, süni avropalaşmanın əleyhinə çıxır, milli şüur və iradənin gücünü vurğulayır (Muis, 1960).

Nəticə

Qərb mədəniyyəti ilə qarşılaşma, Şərq cəmiyyətlərində tez-tez “kimlik böhranı”na səbəb olmuşdur. Şərq cəmiyyətlərində intellektual təbəqə Qərb həyat tərzini ilə tanış olduqca, ənənəvi dəyərlərlə rəşional düşüncə arasında tərəddüd yaşamışdır. Bu böhran tək cə fərdin daxili aləmində deyil, həm də cəmiyyətin müxtəlif strukturlarında öz əksini tapmışdır. Tədqiq edilən üç əsər əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, Türkiyə və İndoneziya ədəbiyyatında Qərb təqlidçiliyi tənqid edilmiş, milli kimliyindən uzaqlaşan obrazlar ümumiləşdirilmiş və onların faciəvi aqibəti vasitəsilə bu meylin qaçılmaz fəsadları göstərilmişdir. Hüseyn Cavid, Peyami Səfa və Abdul Muis öz əsərlərində kor-koranə Qərbə yönəlməyi, milli kimlikdən və mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmağı kəskin şəkildə pisləmişlər. Onlar Qərb mədəniyyətində və təhsilində mövcud olan müsbət cəhətlərin, yalnız Şərqin əxlaqi dəyərləri və milli ənənələri ilə uzlaşdırıldığı zaman faydalı ola biləcəyini vurğulamışlar. Beləliklə, hər üç ədib müxtəlif coğrafiyalarda – Azərbaycanda, Türkiyədə və İndoneziyada – eyni fikri irəli sürmüşlər: inkişaf və tərəqqi üçün Qərbin elmini mənimsəmək, lakin mənəviyyat və kimlik baxımından Şərqin ruhunu qorumaq zəruridir.

Ədəbiyyat

Axundzadə, M. (2013). *Seçilmiş əsərləri* (3 cildə, C. I). Şərq-Qərb.

Hüseyn, C. (2020). *Uçurum*. Elm və təhsil.

Hüseynzadə, Ə. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.

Məmmədov, M. (1983). *Acı fəryadlar, şirin arzular*. Gənclik.

Moran, B. (2018). *Türk romanında eleştirel bir bakış I: A. Mithattan A. Taşpınara*. İletişim Yayınları.

Safa, P. (2023). *Fatih Harbiye*. Ötüken Neşriyat.

Sikorskiy, V. V. (2014). *O literature i kulture Indonezii. Izbrannye raboty*. Ekon-Inform. (In Russian).

Turan, A. (2004). *Cavid əfəndi...* Araz nəşriyyatı.

Muiss, A. (1960). *Nepravil'noe vospitanie*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo. (In Russian).

Telif ve Lisans Bildirimi

Bu makalenin tüm yayın ve telif hakları Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne aittir. Makale, dergi tarafından Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında açık erişimli olarak sunulmaktadır (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Bu lisans kapsamında, makale uygun bilimsel atıf yapılması koşuluyla ve yalnızca ticari olmayan amaçlarla her türlü ortamda kullanılabilir, çoğaltılabilir ve paylaşılabilir; ancak orijinal içeriğin değiştirilmesi, dönüştürülmesi veya üzerinde türev eser üretilmesi kesinlikle yasaktır. Dergide yayımlanan çalışmaların bilimsel, hukuki ve etik sorumluluğu tamamen makale yazar(lar)ına aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu içerik nedeniyle sorumlu tutulamaz. Makalenin ticari yeniden kullanımı, çeviri veya yeniden yayımlanmasına ilişkin tüm talepler, derginin editör kuruluna akademiktarihvedusunce@gmail.com adresi üzerinden iletilmelidir.